

*Побутова лексика
творів І. Нечуя-Левицького
у “Словнику української мови”
за ред. Б. Грінченка*

ЛЮДМИЛА МЯЛКОВСЬКА
(Луцьк)

Мову художніх творів І. С. Нечуя-Левицького лінгвісти оцінювали критично. У “Курсі історії української літературної мови” (Курс 1958) Г. П. Їжакевич зазначає, що “не все з написаного письменником має однакову художньо-пізнавальну цінність. У мовному відношенні творчість Нечуя-Левицького також не рівноцінна” (Курс 1958: 435). Авторка розділу протиставляє мову І. Нечуя-Левицького і М. Коцюбинського, відмовляючи першому в глибокому розкритті внутрішнього світу персонажів, їх психології. Щодо впливу розмовної мови села, “язика сільської баби” на літературну творчість І. Нечуя-Левицького, то Г. П. Їжакевич вважає вживання цієї лексики явищем небажаним для творів письменника про життя інтелігенції, хоч саме такі слова прислужилися йому для мовного відтворення сільського побуту.

Надмірну стилізацію під “народну мову”, що нерідко вела до зниження стилю, бачив у художній мовній практиці І. Нечуя-Левицького В. М. Русанівський. Пор.: “Не можна заперечити, що [...] І. Нечуй-Левицький орієнтувався на мову фольклору, але провідне місце серед його зображальних засобів відіграла мова “баби Параски й баби Палажки”” (Русанівський 2001: 237). Характеризуючи індивідуальні особливості мовотворчості письменника, дослідник називає І. Нечуя-Левицького “май-

стром пейзажу” і наголошує на тому, що “він [Нечуй-Левицький] був близький до мови Марка Вовчка, але в манері мовного використання зробив кілька кроків уперед” (Русанівський 2001: 237). Йдеться, зокрема, про відчутний крок прозаїка у змалюванні портрета. В. М. Русанівський відзначає, що офіційних російських слів письменник не допускає, а слів західноєвропейського походження не цурається та послуговується термінологічною лексикою як запозиченою з європейських мов, так і утвореною від українських коренів (Русанівський 2001: 238-246).

Мова художніх прозових творів І. Нечуя-Левицького стає об'єктом дослідження О. Г. Муромцевої. У статті “Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови” авторка розглядає внесок письменника у літературну мову та називає його “найвизначнішим колористом в українській прозі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [...]” (Муромцева 2008: 156). Новаторство І. Нечуя-Левицького дослідниця бачить у тому, що він виявляв свою нелюбов до “староття”, сміливо утворював нові слова або відшукував досить рідкісні в народній мові та широко застосовував запозичену культурну лексику.

Високо оцінює художню мовотворчість і наукову діяльність І. Нечуя-Левицького Л. І. Мацько, зазначаючи, що письменник “показав невичерпні можливості використання джерел живої мови, усної народної творчості, розкривав перед читачами оповиті ліризмом візуальні пейзажі, пересипані гумором примовки, живомовні інтонації, етнографічні і соціально-побутові образи, виявляючи багатство лексичного складу і наповнюваність та гнучкість синтаксичних структур української мови, їх образних модифікацій” (Мацько 2009: 239). Своєю художньою мовотворчістю, підкреслює дослідниця, І. Нечуй-Левицький постійно закріплював, утверджував і тим самим посилював та поширював наддніпрянський живомовний тип народної мови, який ставав загальнонаціональним.

Нове прочитання творів І. Нечуя-Левицького з погляду виявлення у них мовно-естетичних знаків національної культури здійснила С. Я. Єрмоленко. Аналізуючи “ословлений український пейзаж” у текстах письменника, дослідниця зауважує, що “описи української природи побудовані на грі кольорів, синонімізації дієслівних ознак” (Єрмоленко 2009: 121). Неодмінним складником пейзажних описів І. Нечуя-Левицького є порівняльні конструкції (звороти, підрядні речення), що дають змогу домалювати в уяві читача образ оповідача, який про все спостережуване, сприймане

пише дуже “м’яко, делікатно”” (Єрмоленко 2009: 124). Авторка робить висновок про те, що властиві ідіостилію письменника мовно-естетичні знаки національної культури несуть у своєму змісті архетипні ознаки ліричного, спічного, гумористичного мовомислення українського народу.

Лінгвістичні погляди І. С. Нечуя-Левицького в контексті творення норм української літературної мови аналізує Г. В. Пашковська. На конкретному текстовому матеріалі вона розглядає погляди письменника на орфоепічні, лексичні, граматичні та правописні норми, вивчає запропоновані автором їхні варіантні особливості.

Діалектна основа художньої мови І. Нечуя-Левицького була об’єктом дослідження Є. М. Пилипенка, який на основі аналізу рукописів повістей письменника, його листів й листівок, а також лінгвогеографічних даних та записів носіїв говірки с. Стеблів простежує співвідношення мовної практики автора із питомим діалектним оточенням. Є. М. Пилипенко наголошує на нерозривному зв’язку мови художніх творів І. Нечуя-Левицького, його спістолярної спадщини із народнорозмовним джерелом – середньонадніпрянським говором загалом і рідною говіркою зокрема.

У лінгвістичних розвідках про мову художніх творів І. С. Нечуя-Левицького увагу зосереджено на мовних джерелах, які жили творчість письменника, на стилістичних засобах, властивих його художньо-оповідній манері, на структурних ознаках авторського тексту, до яких належать пейзажні та портретні описи.

Про роль майстра слова в історії української літературної мови свідчить використання його текстів як критерію становлення літературної мовної норми. На прикладі Словника української мови за ред. Б. Д. Грінченка простежуємо, що мова І. Нечуя-Левицького була важливим джерелом формування загальнономовного словника як щодо вибору реєстрових слів, так і щодо розкриття їх семантичної структури. Так, Словник репрезентує значну кількість цитат-ілюстрацій з творів письменника – 2416.

Конкретні слововживання І. Нечуя-Левицького, зафіксовані в Словнику, – це слова народнорозмовного і книжно-літературного походження. До них належать назви, що охоплюють різні сфери життєдіяльності людини. За семантичними ознаками такі слова утворюють кілька тематичних груп.

Найбільшу групу становить *побутова лексика*. У мовній практиці І. Нечуя-Левицького це *назви житлових будівель та приміщень, їх частин, а також назви, що стосуються будівництва житла: забу-*

дубання, мазанка, около (зовнішня поверхня будівлі), квартира, станція, кабінет, кімнатка, комірчина, стінка, комин, поренчата (перила), ряма, покрівля, укрівля, бляха, колоддя, дрань (дранка). Пор. словникові ілюстрації І. Нечуя-Левицького: *Якісь невидані місця, якесь тише забудування* (Словарь української мови [СГ], II, 10); *Під горами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами* (СГ, II, 396); *Стіпи були не опоряжені; около було оббите дощем* (СГ, III, 48); *Гордо і тишно переступив поріг своєї панської квартири* (СГ, II, 230); *Приїхали до Києва, стали на станції* (СГ, IV, 197); *Восьма хата мій кабінет* (СГ, II, 203); *Сам Сухобрус жив в сусідній кімнатці* (СГ, II, 244); *Через сіни була пекарня з комірчиною* (СГ, II, 276); *Майстрі швидко викинули стінку між старою світлицею і кімнаткою* (СГ, IV, 206); *Забілів комин, зачорнів рядок горщиків на полиці* (СГ, II, 275); *Я закладав комори й хату з віковичного дубового колоддя на два людські віки* (СГ, II, 271).

Названа група побутової лексики у мовотворчості письменника представлена ще й такими лексемами: *парадний, причілковий, тисовий, надвірний*. Пор. у Словнику Б. Грінченка: *Парадні покої* (СГ, III, 96); *Одчинила причілкове вікно* (СГ, III, 452); *Тисові ворота* (СГ, IV, 263); *В надвірній хаті вона готувала печиво* (СГ, II, 480).

Текстами І. Нечуя-Левицького проілюстровано досить велику групу слів – це *назви меблів та назви, що стосуються оздоблення інтер'єру*. Серед цих побутових назв переважають слова, що їх автор використовує при описі житла *тодішньої інтелігенції* або житла *міської людини*. При цьому І. Нечуй-Левицький послуговується не тільки загальними назвами *мебель, обстава*, але й вдається до деталізації побуту та вживає слова *канапа, комод, косинець, годишник, канделябр, ліхтар* (підсвічник), *лямпа, тежик, обрус, опона, матерія, карниз, шпалери, рамка, мармор, позолота*. Пор.: *Мебель така гарна, така гарна! Чи й мебель уже купили?* (СГ, II, 414); *Сидів о. Хведір Чепурковський на канапі в своїй світлиці* (СГ, II, 214); *Воздвиженський... одпер комод, витяг гроші і одніс жінци* (СГ, II, 276); *Коло стола стояла комода, а перед канапою стіл* (СГ, II, 276); *Попід стінами стояли дванадцять стільців, в кутках косі столики, а над ними вгорі косинчики з карнизом на книжки* (СГ, II, 290); *Після вечері вона кинулась до посуду, перемила й перетерла і розставила на миснику* (СГ, II, 428); *Годишник на стіні цокав* (СГ, I, 297); *Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий і всі побігли в коридор на зустріч*

Турманиші (СГ, II, 214); Панни заслонили **опонами** та килимами під (СГ, III, 59); То пасмо проміння обливало... крісла, оббиті рябою недорогою **матерією** (СГ, II, 409); Стояла палата хороша, висока, убрана в **карнизи** (СГ, II, 222); Та кімната була обклеїна такими самими **шпалерами**, які були в її почивальні (СГ, IV, 509); На стінах висіло багато образів, невеликих картинок у чорних узеньких **рамках** (СГ, IV, 5); Якого там срібла, злата, квіток, **мармору!** (СГ, II, 406); **Позолота** була вся витерта (СГ, III, 267).

Слів на позначення внутрішньої частини сільського житла, проілюстрованих творами І. Нечуя-Левицького, значно менше, пор.: *Стара сидить на **лежанці** та колише малого вчука* (СГ, II, 352); *На образах **рушники**, шиті орлами та хмелем* (СГ, IV, 91).

Слововживанням І. Нечуя-Левицького, яке засвідчує загальнономовний словник, проілюстровано також **назви господарських приміщень, споруд**, напр.: *возовня, дровітник, засторонок, курятник, млин, парник, повітка, теплиця*. Пор. у словнику: *Показав **засторонки**, повні шиєниці арнаутки* (СГ, II, 102); *А ходім, панотці, що там за диво діється в **курятнику*** (СГ, II, 331); *На низу **млиш** крутив усіма колесами. Проти сонця на темних колесах ясно блищали нові приставляні лопатки, хапаючи за кожним покрутом колеса срібні проміння сонця, ніби облиті блискучою водою* (СГ, II, 435); *Під **повіткою** наймички коноплі тіпають* (СГ, III, 223); *Квітка в **теплиці*** (СГ, IV, 255).

У Словнику української мови за ред. Б. Грінченка зафіксовано ще одну лексико-семантичну групу слів із сфери побуту. В ілюстраціях письменника це **назви, що стосуються упорядкування двору, прилеглої до житла території**: *альтанка, квітник, мур, баркан, огорожа, штахети, кілок, підкладка*. Напр.: *Як багато квіток в нашій саду! промовив Дашкович, заглядаючи в вікно на **квітник*** (СГ, II, 233); *З обох боків танку був **квітничок**, де панські квітки перемішувались з зеленим зіллям* (СГ, II, 233); *Перебігли вони міст, з'їхали на острів, поїхали попід самим садовим **муром*** (СГ, II, 454); *З одного боку двора коло **баркана** росли рядомъ тополі* (СГ, II, 30); ***Огорожа** кругом нова, **витка**, **хазяйська*** (СГ, III, 37); *Квартира Серединських стояла серед саду, що був одгороджений од княжого тільки невеличкими зелено помальованими **штахетами*** (СГ, IV, 513); *На перелазі, вхопившись руками за два **кілки**, з'явилась, як з землі вироста, Ганна* (СГ, II, 243); *Од хвіртки до танку й до комори лежали по*

землі стежкою, збиті докупи, дві дошки на підкладках з колодочок (СГ, III, 167).

Мікрогрупу назв *будівель, що стосуються сфери послуг*, “Словник Бориса Грінченка” репрезентує тільки трьома словами І. Нечуя-Левицького: *театр, крамниця, прачкарня*.

Лексико-семантичну групу слів на позначення *різних реалій домашнього ужитку* у текстах письменника представлено *назвами побутових речей*: *залізко, стільниця, купіль* (посудина для купання), *тиква*. У “Словнику Бориса Грінченка” вони ілюструються такими прикладами із творів І. Нечуя-Левицького: *Одна насилу володіла руками, прасуючи залізком мушлинову сукню* (СГ, II, 59); *Сікла м'ясо на стільниці* (СГ, IV, 209); *Звеліла принести купіль, налити окропів і почала купатись* (СГ, II, 327); *Дубас старечою ступою попід гасм з тиквою по воду до копанки* (СГ, IV, 260). До назв, що позначають реалії домашнього ужитку, зараховуємо лексему *митель* (тепла вода для миття голови). Це слово розкриває свою семантику у такому авторському контексті: *В ночви налила мителю, щоб змити голову, бо була субота* (СГ, II, 428).

Доповнюють аналізовану семантичну групу слів *назви дрібного хатнього майна*. У словникових ілюстраціях із творів І. Нечуя-Левицького це лексика на позначення реалій *сільського побуту*: *завиніння, клунок/клуночок, манатки, ряднина, простирядно*. Напр.: *Зносили свої скриньки, свої завиніння, свої торбинки* (СГ, II, 16); *Одчинила вона скриню, виймала Василеві сорочки і вклала в клунок* (СГ, II, 253); *В'їхала в двір коняка, вступили богомольці з клуночками* (СГ, II, 253); *Микола вдосвіта забрав свої манатки і пристав до другої ватаги* (СГ, II, 403); *Оддала дочку заміж та дала скриню й корову і надавала усякого шуплаття* (СГ, IV, 519); *Лежить Гаїна на старій дрантині, прикрита старою драпою рядниною* (СГ, IV, 92); *Високе жидівське ліжко з перинами й подушками, закрите білим простирядном з зубцями навкруги* (СГ, III, 482).

Лексико-семантична група *назв посуду та інших виробів, що використовуються для приготування або подавання їжі*, у міні-текстах І. Нечуя-Левицького представлена словами *виделка/видельце, мисочка, чашка, чайник, сахарниця, маслянка, піжє, покрівець*. Як бачимо, наведені слова на позначення посуду входять у коло тих реалій, які пов'язані з умовами життя більш заможних верств населення тодішньої України. Що ж до лексем *горня, казан, кухоль/кухлик*, які зафіксовано в ілюстра-

тивному матеріалі І. Нечуя-Левицького, то вони стосуються зображення побутових умов життя людей незаможних. Пор. ілюстрації у словнику: *Дяки постукали заграничними виделками по німецьких тарілочках* (СГ, I, 156); *Ватя... почала виставляти на стіл стакани та мисочки* (СГ, II, 428); *Наливала вона чай, згинаючи свою білу руку, держачи чайник трьома пальцями* (СГ, IV, 443); *На столі... тарілка з гарячими пирогами і маслянка з маслом* (СГ, II, 408); *Сахар, паляниця – все те було покрито плетеними покрівцями* (СГ, III, 278); *На вікнах наставляно в кукликах квіток* (СГ, II, 334); *У печі палас полум'є на припічку, на жару горшки й горята* (СГ, I, 313); *Наймит розпалив багаття, повісив казанок і почав варити кашу* (СГ, II, 207); *Коло неї на лаві череп'яний кухоль з водою* (СГ, II, 334).

Кількісно меншу семантичну групу становлять *назви продуктів харчування, напоїв*. У загальнономовному словнику це такі лексеми, уживані І. Нечуєм-Левицьким: *кава, цукерок, медяник, пряжанка, дріжджі*. Напр.:

Та готуй їй чай, та готуй їй каву (СГ, II, 204); *Не треба мені цукерків!* *Як схожу, то й сама куплю* (СГ, IV, 438); *Той купус горілку, той медяників* (СГ, II, 415). Доповнює цю семантичну групу слів лексема *трапеза*. У Словнику Грінченка вона проілюстрована тільки прикладом із творів І. Нечуя-Левицького і означає 'столь, кушаньє'. Пор.: *Та трапеза була вже багато скудніша* (СГ, IV, 279).

Серед побутової лексики зафіксовано велику групу слів на позначення одягу. В ілюстраціях І. Нечуя-Левицького, які репрезентує загальнономовний словник, це *загальні назви одягу*: *удяганка, убір*; *назви жіночого одягу та його частин*: *котик* (жіноча шуба), *лейбик, горсет, хвіст* (шлейф); *назви чоловічого верхнього одягу, його частин*: *чемерка, кожушина, катанка, лапсердак, козачина, довгополий сіртук, цицова жилетка, комір*. Пор. уживання наведених слів у міні-текстах письменника: *На їх були однакові горсети* (СГ, I, 316); *Зап'яті однаковими хустками, в однакових котиках, критих яснозеленою матерією, вони були ніби однолітки* (СГ, II, 292); *Не вмієте так вертити хвостом та крутити головою, як уміє Люцина та Рузя* (СГ, IV, 393); *Погонича вбрали в гордоську чемерку і в широчезні шаравари* (СГ, IV, 451); *То ви, діду Панасе, вмієте й кравцювати?.. Пошийте ж мені кожушину, як прийде зима* (СГ, II, 263); *Тут Василь вступив у хату в новій чорній катанці з фабрицького сукна* (СГ, II, 224); *Мати хотіла одягти його в козачину,*

в нові крамні штанці (СГ, II, 265); *Не до нашої шиї ті коміри шили* (СГ, II, 276). До семантичної групи слів, що позначають чоловічий гардероб, зараховуємо також назви *шкарпетки, рукавичка*. У Словнику української мови за редакцією Б. Грінченка до цих лексем використано такі приклади І. Нечуя-Левицького: *Молодий Радюк мусів скинути чоботи і пішов на бацтан в самих шкарпетках* (СГ, II, 499); *Лакей у білих рукавичках* (СГ, IV, 86).

В мові І. Нечуя-Левицького представлено *назви предметів, які служать доповненням до одягу, призначені для його прикрашання*. В ілюстративному матеріалі із творів письменника таких слів небагато. Це лексеми *прикраса, корона, ланцюжок*. Пор.: *Являлась перед ним в золотій короні, як малоють святих на образах* (СГ, II, 287); *На грудях у його гойдався важкий золотий ланцюжок* (СГ, II, 344).

Лексико-семантичну групу *назв головних уборів* названий словник репрезентує тільки двома словами І. Нечуя-Левицького *козирок, камилавка*: *На йому був московський мундир з червоним коміром, козирок з червоною стрічкою навкруги* (СГ, II, 266); *Кафедральний протоєрей високий, чорний і чорнявий, з високою камилавною на голові* (СГ, II, 213).

3-поміж побутових слів, які проілюстровано слововживанням письменника, виокремлено групу *назв на позначення виробів, виготовлених у процесі ткацтва на ткацькому верстаті*. Це лексеми *матербас, каразія, саморобне (сукно)*. Напр.: *Серед базару торгували жиди стрічками, ситцем, матербасом* (СГ, II, 409); *Вбіраєте... каразіями своїх слуг* (СГ, II, 220); *Це сукно саморобне* (СГ, IV, 227).

Ілюстративний матеріал із творів І. Нечуя-Левицького в Словнику української мови за ред. Б. Грінченка засвідчує невелику групу *назв танців, музичних інструментів*: *кадриль, полька, катеринка, козак, дрібушки*. Напр.: *Боярин пасилу розігнав гурт, щоб поставити молодих до першої кадрили* (СГ, II, 206); *В шипку голосить, та вже не своїм голосом катеринка* (СГ, II, 325); *Парубки... розганяли дівчат як полохливих лебедів і починали козака* (СГ, II, 264); *Настя виїшла у танець... виробляла дрібушки* (СГ, II, 444).

Отже, аналіз лексики та відповідного ілюстративного матеріалу із творів І. Нечуя-Левицького в Словнику української мови за ред. Б. Грінченка засвідчує, що Словник переважно орієнтувався на відображення української лексики народнорозмовного походження, яка пов'язана з по-

бутовою сферою життєдіяльності людини й актуалізована в творчості письменника другої половини ХІХ поч. ХХ ст. Серед цієї лексики розрізняємо слова різного походження, зокрема полонізми, чи слова, запозичені з інших мов через польську. Вони проходили певний ступінь адаптації в літературно-нормативному слововживанні. Словник через авторське слововживання зберігає чимало народнорозмовних назв, які з погляду сучасної літературної норми сприймаються як архаїзми, історизми, тобто потребують відповідних значенневих коментарів для сучасного читача.

Література

- Срмоленко С. Я., 2009, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ.
- Іжакевич Г. П., 1958, *Мова творів І. Нечуя-Левицького*. – *Курс історії української літературної мови*, т.1, Київ.
- Мацько Л. І., 2009, *Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови*. – *Українська мова в освітньому просторі*, Київ.
- Муромцева О. Г., 2008, *Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови*. – *З історії української літературної мови*, Харків.
- Нечуй-Левицький І., 1965, *Зібрання творів*, (у 10-ти томах), Київ.
- Пашковська Г. В., 2011, *Норми української мови в концепції І. С. Нечуя-Левицького (лінгвістичне висвітлення та художнє втілення)*, автореф. дис. канд. філол. наук, Київ.
- Пилипенко Є. М., 2011, *Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького*, автореф. дис. канд. філол. наук, Київ.
- Русанівський В. М., 2002, *Історія української літературної мови*, Київ.
- Словарь української мови*, (у 4-х т.), за ред. Б. Грінченка, Київ, 1907–1909.
- Словник української мови*, (в 10-ти т.), Київ, 1970–1980.

Vocabulary I. Nechui-Levytskyi's in the "Dictionary of the Ukrainian language" under Grinchenko's editorship

The article analyzes Nechui-Levytskyi's writings vocabulary in the *Dictionary of the Ukrainian language* under Grinchenko's editorship. The *Dictionary of the Ukrainian language* focuses on colloquial speech which shows and highlights everyday people activities. Also we can find the colloquial speech in Nechui-Levytskyi's literature works.

Keywords: *literary language, vocabulary, general language dictionary, mini-text, text linguistics.*

